

Liber Amicorum

Studia Maria Fekete Dedicata

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIS
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS
SUPPLEMENTUM XIII

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIS
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS**

**A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK ÉS
RÉGÉSZET TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

PÉCS, 2022

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIS
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIII

Ediderunt:

TIBOR GRÜLL – LEVENTE NAGY

Redigerunt:

ÁGNES GRESZ

Adiuvantibus:

ERNŐ SZABÓ, GÉZA SZABÓ, DOROTTYA GRESZ

Lector:

GÁBOR ILON – LEVENTE NAGY

Pagina extrinsecus:

GÉZA SZABÓ

ISBN 978-963-626-033-0

*(Auctores legitimarum tabularum sive argumentorum generumque dicendi
legalitatis periculum praestant. Editores)*

(A közölt képek jogtisztasága, a szövegek tartalma és nyelvezete szerzői felelősség)

Typis expressit:

KONTRASZT NYOMDA

CONTINENTVR

ELŐSZÓ	5
LAUDATIO A TANÍTVÁNYTÓL	9
LAUDATIO – A „zöld folyosók” vándora	11
ANTONI JUDIT „A lélek útja a kőbalta és az erdő között” – Háttér-gondolatok egy vándorkiállításához.....	13
BÍRÓ MÁRIA Pannonia későrómai településeinek és temetőiben germán-szarmata hatásokat őrző csontfagyványok.....	23
GRESZ ÁGNES Religionen im menschlichen Verstand: Bestimmungen der Religion in der Vor- zeit.....	35
GRÜLL TIBOR – SZABÓ ERNŐ Az „arany köldöktől” az olvasóállványig – A papirusztekercs-olvasás kultúrája.....	41
HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS Gondolatok a görög mitológia kabirkérdéséhez.....	53
HORVÁTH TÜNDE – SZILASI ATTILA BOTOND Salgótarján–Baglyas-kő: több periódusú őskori település és középkori várhely.....	75
HUDÁK KRISZTINA – NAGY LEVENTE Kora keresztény emlékek kutatása a dunai limes magyarországi szakasza mentén.....	93
KÁROLYI MÁRIA Levelek báró Miske Kálmán (1860 – 1943) régész, múzeumalapító emlékére.....	111
LÁSZLÓ ATTILA Örökzöld Tartaria: Kis tudománytörténeti tallózás, tíz év után.....	131
MAJDÁN MIRA – GÁBOR OLIVÉR Újabb vaskori fémleletek Baranya megyéből.....	147

RICHTER ÉVA - ILON GÁBOR

Kora rézkori fazekas segédeszköze Szócéről (Vas megye).....169

SZABÓ ERNŐ

Megjegyzések Caius Iulius Filetion és Iulius Athenodorus aquincumi sírfeliratához (CIL III, 3583 = TitAq II, 656).....185

SZABÓ GÉZA - BARKÓCZY PÉTER - JUHÁSZ LAURA - GYÖNGYÖSI SZILVIA

Keleti tárgyak összehasonlító archeometallurgiai elemzése a regölyi halom és környékének bronzleletei alapján.....207

BIBA, TERŽAN

Dreizackige Anhänger der Osthallstattkultur.....233

TÓTH ENDRE

A Keszthely-kultúra korongfibuláinak figurális ábrázolásairól.....249

TABULA GLATURATORIA.....274

Az „arany köldöktől” az olvasóállványig – A papirusztekercs-olvasás kultúrája

GRÜLL TIBOR¹ – SZABÓ ERNŐ²

PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék

¹email: grull.tibor@pte.hu

²email: szabo.erno@pte.hu

From the “golden navel” to the reading frame – The culture of reading papyrus-scrolls. A conventional papyrus scroll began with the *protokollon* or unwritten sheet and ended with the *eschatokollon* which was attached to the *umbilicus* (literally ‘navel’), a stick made out of wood, bone, or even ivory for the *de luxe* editions. These sticks were sometimes painted or gilt, and furnished with projecting knobs (*cornua*) similarly decorated, intended to serve both as an ornament, and as a contrivance to keep the ends of the roll even, while it was being rolled up. Here, however, we can observe a strange paradox. Although much has been written in Roman literary sources – from Catullus through Martial to Lucian – about the *umbilicus*, its representations are extremely rare among the Campanian wall paintings and among the funerary reliefs depicting people with a scroll in their hands. Notwithstanding, among the archaeological finds in the Northern provinces of the Roman Empire more and more finds come up that can be defined as *umbilici*. In this study we also address reading habits in ancient Rome, viz. book winders found in many places from Dacia to Roman Gaul.

Keywords: ancient Roman writing tools and materials; reading and writing in ancient Rome; papyrus scroll; umbilicus; book winders

Kulcsszavak: ókori római írószeközök és -anyagok; írás és olvasás az ókori Rómában; papirusztekercs; umbilicus; könyvolvasó-állványok

1. Az íróanyagok (tekercs, írotábla, kódex) és írószeközök (*stylus*, *graphium*, *capsa*) a császárkori római sírábrázolások gyakori motívumát alkotják.¹ A tekercsek (*volumen*, *rotulus*) esetében könnyen megkülönböztethetünk két alaptípust: a zárt és a nyitott tekercseket. A zárt

¹ Jelen tanulmány a „Tekercs a kézben – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” című pályázat keretében készült (NKFI K 135317). A kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor; tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (PTE ÁJK Római Jogi Tanszék); Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (ELTE BDPK Történelem Tanszék); Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék).

tekerceknek – amelyekhez nemritkán rámutató gesztusok kapcsolódnak – gyaníthatóan jogi konnotációjuk lehet; míg a nyitott tekercek egyértelműen az írás és/vagy olvasás cselekményére utalnak.² Az írás úgy történik, hogy a személy jobb lábát felrakja egy tekercestartó dobozra (*capsa*), bal kezével tartja a kigöngyölt tekerecs feltekert szélét, a jobb kezében tartott *stylussal* pedig a papiruszra ír. Bal kezének hóna alatt gyakran jellegzetes *stylus*-tartó (*graphium*) látható.³ Ezt a kényelmetlen írópózt az eddigi kutatások szerint csak a 3-4. század folyamán váltották fel az írópultok.⁴ A nyitott tekercest az álló alakok mindkét felgöngyölt szélükönél fogva tartják jobb és bal kezükkel,⁵ az ülő alakok a tekercest térdükön kiterítve olvassák,⁶ és csak ritkán látjuk azt, hogy az előre görnyedő „írópózban” egyik térdükre fektetve olvassák a könyvet.⁷ Egyelőre nem létezik olyan részletes elemzés a római kori olvasási szokásokról, mint Jesper Svenbro *Phrasikleia*-ja, hacsak William A. Johnson tanulmánykötetét nem tekintjük annak.⁸ Jelen tanulmányunkban a tekercestartónyel (*umbilicus*) funkcióival, illetve az olvasást megkönnyítő eszközökkel foglalkozunk.

2. A papirusztekerceket – irodalmi szövegekből tudjuk – sokszor tekercestartó-rúd köré tekerték. Martialis a vele szemben irigységtől pukkadozó Charinusról írja, hogy nem azért irigy rá, „mert az egész világon énekelnek és olvasnak engem, / s nem is azért, mert díszes tekercekben [jelenek meg] és cédrusolajjal / kennek meg valamennyi nép körében, amiket csak Róma irányít” (*non iam quod orbe cantor et legor toto, / nec umbilicis quod decorus et cedro / spargor per omnes Roma quas tenet gentes*), hanem azért, mert birtokot és saját hintót vásárolt a versei jogdíjaiból.⁹ A „díszes tekercs”-nek fordított kifejezés *pars pro toto* értelemben arra a pálcára vonatkozik, amelyre a papirusztekercest rátekerték, s amelyet a *de luxe* kiadások számára festettek, sokféle módon – például képekkel – díszítettek, vagy a leggazdagabbak akár aranyból is készíthették.¹⁰ Ezt a pálcát „köldöknek” (görögül ὀμφαλός, latinul *umbilicus*), vagy „szarvaknak” (görögül κέρατα, latinul *cornua*) nevezték.¹¹ Leggyakrabban fából vagy csontból készítették (*in fine libri umbilici ex*

² Az egyik leggyakoribb típus szerint a bal kézben tartott zárt tekercekre a jobbkéz mutatóujja (Einfingergestus) vagy mutató- és középső ujjja (Zweifingergestus) mutat rá: akár úgy, hogy érintkezik is azzal. (Ennek lehetséges jelentéseiről lásd RICHTER 2003.) Eddig egyetlen alapos kutatás történt ebben a témában: Jean-Charles Balty a *Legio II Parthica* legionárius-sírkövein mutatta ki egyértelműen, hogy a katonák kezében tartott zárt tekerecs örökösödési okirat (BALTY 2016).

³ UEL 964, 965, 11450.

⁴ METZGER 1968; PARÁSSOGLU 1979; SHARPE 1980; PARÁSSOGLU 1985.

⁵ UEL 326, 961-965, 1173, 1210, 1351, 1390, 1708a, 1996, 15967, 22095.

⁶ UEL 17540.

⁷ UEL 4396, vö. GAVRILOV 1997.

⁸ SVENBRO 1993; JOHNSON 2010.

⁹ Mart. *Epigr.* VIII. 61.3-5. – Lásd még Mart. *Epigr.* I. 66.11: *umbilicis cultus*; III. 2.9: *pictis luxurieris umbilicis*; IV. 89.2: *usque ad umbilicos*; V. 6.15: *nigris pagina crevit umbilicis*; cf. Catul. 22.7: *novit umbilici*; Stat. *Silv.* IV. 9.8: *binis decoratus umbilicis*. Az *umbilicus* egyik szinonimája a *cornua*: Mart. *Epigr.* XI. 107.1: *explicitum nobis usque ad sua cornua librum*, cf. MALTOMINI 1998.

¹⁰ REICHMANN 1938, 61 ugyan nem írja, de a hivatkozott példa Lukianos *De merc. cond.* 41-ből származik.

¹¹ BIRT 1907, 228-237; BESSLICH 1973; CAPASSO 1990.

ligno aut osse solent poni, Porph. *ad Hor. Epod.* XIV. 8). Ugyanakkor már 1907-ben Theodor Birt felhívta a figyelmet egy ellentmondásra: miközben a korai principátus költői sokszor hivatkoznak a könyvtékercsek egyik legfontosabb díszének számító *umbilicus*ra, sem a herculaneumi, sem az egyiptomi papiruszok között nem találtak ilyeneket tömegesen,¹² sőt Catullus előtt még a római szerzők sem említik, noha például Cicero sokat foglalkozott könyvkiadási kérdésekkel. Pedig Horatius is egyenesen úgy fogalmaz: *iambos ad umbilicum adducere* (*Epod.* XIV. 8), vagyis - mai kifejezéssel élve - „a könyv utolsó lapjáig végigvinni a verset”. Az idősebb Seneca (*Suas.* VI. 27) pedig a *librum ad umbilicum revolvere*, vagyis - ugyancsak mai nyelvre fordítva - „a végéig átlapozni a könyvet” kifejezéssel él. De a „szarv” kifejezést is használták: például ha egy tekercset teljesen kitekertek, úgy fejezték ki: *explicitus usque ad sua cornua* (*Mart. Epigr.* XI. 107).

Bár a campaniai városokban fennmaradt falfestményeken - mint az közismert - rengeteg könyvtékercs és egyéb íróanyag-ábrázolás található, a papirusztékercsek szinte kizárólag *umbilicus* nélkül szerepelnek rajtuk.¹³ A római sírdomborműveken is elenyészően kevéssel találkozunk.¹⁴ Az északi tartományokból (a mai Németország, Hollandia és Nagy-Britannia területéről) összesen 21 helyről ismert olyan sírmellékletben talált csontfaragvány, amely valószínűleg *umbilicus*ként értelmezhető.¹⁵ A faragvány első publikált példánya a kölni Luxemburgerstrasse 3. századi római temetőjének ásatásán került elő 1936-ban. (1. kép) Mivel a tárgyon nincsenek égésnyomok, feltehetően másodlagos sírmellékletként helyezték a halott hamvai mellé. A faragvány két, belül lyukas hengerből, a végeket lezáró két, tányér alakú gyűrűből és az ezekhez illeszkedő körte alakú „csúcspdíszből” állt. A hollandiai Huissenből 2017-ben publikáltak egy gyakorlatilag teljesen azonos tárgyat, amely egy Kr. u. 125-250 között elhunyt nő sírjából került elő szintén másodlagosan egy tükörrel együtt, amelyre a *SVRA* nevet írták.¹⁶ (2. kép) Az ugyancsak hollandiai Bemmelen két (vagy esetleg négy) hasonló, teljesen ép csontfaragványra bukkantak *in situ*, amelyeket egyelőre még nem publikáltak. Izgalmas az a heidelbergi római temető, amelyben 1000 hamvasztásos temetkezést találtak a régészek a Kr. u. 80-190 közötti időből. Ezek közül 49 sírből került elő a henger + gyűrű + csúcspdísz hármából legalább kettő, és további 40 sírből egy-egy darab. Ahol meg lehetett állapítani, a sírok nőké voltak, mégpedig minden életkorból.¹⁷ A németországi Stettfeld temetőjében összesen 30 sírből kerültek elő hasonló alkatrészek, kettőből pedig a teljes összeállítás. Ahol azt meg lehetett állapítani, a mellékletek női sírokhoz tartoztak.¹⁸ A 2-3 cm átmérőjű hengerek hossza 9,5-12 cm, a

¹² Harminc példát felsorol Herculanumból CAPASSO 1990, 17-23. Először 1926-ban találtak a herculaneumi tekercsek között *umbilicus*t: DE FALCO 1928.

¹³ MEYER 2009, 575. n. 30.

¹⁴ A pannoniai köemlékeket megvizsgálva a következő esetekben *umbilicus*-ábrázolást gyanítunk: UEL 78, 3422, 3429, 3540, 4677, 9200.

¹⁵ A lelőhelyek: Hollandia: Bommel, Cuijk, Heel, Huissen, Nijmegen, Schagen, Valkenburg, Wijchen, Zaltbommel; Belgium: Tongeren, Erembodegen; Nagy-Britannia: Broughton, Caerleon, Colchester, London, Winchester; Németország: Heidelberg, Köln, Neuss, Rottweil, Stettfeld, lásd GREEP-RIJKELIJKHUIZEN 2019.

¹⁶ RIJKELIJKHUIZEN 2017.

¹⁷ HENSEN 2009. *passim*.

¹⁸ SCHALLMAYER 1996, 273; MIKLER 1997, 63.

csúcsdíszeké 2,0-2,5 cm, a hengerekben található lyukak – amelyekbe a csúcsdíszeket illesztették – 4-6 mm átmérőjűek. Mivel a Kölnben előkerült tárgyat Fritz Fremersdorf valamiféle bútoralkatrésznek (zsanérnak) határozta meg, ezt az interpretációt sokan átvették.¹⁹ A Valkenburgban előkerült hengereket Maaiké Verhagen fonóeszközként, vagyis guzsalyként azonosította,²⁰ csak hogy a vindolandai, magdalensbergi és aquincumi sírokban, továbbá a Britanniában és a Rajna-menti tartományokban előkerült guzsalyok egészen másképp néznek ki.²¹ Elsőként Nina Crummy vetette fel, hogy az angliai Broughton Kr. u. 2. századi temetőjében talált hasonló eszközök tulajdonképpen tekercestartók.²² Plinius leveleiből vett irodalmi utalások alapján Naphtali Lewis amellett érvelt, hogy a papirusztekercesek átlagos magassága 11-24 cm között váltakozott,²³ ami pontosan megfelel a sírmellékletekben talált hengereknek, amelyeket egymáshoz illesztve 19,7-23,0 cm hosszúságot kapunk. Martialis arra is utalt, hogy a vén zsugori Titullus „halotti máglyája tömve van papirusszal” (*fartus papyro dum tibi torus*, *Epigr.* VIII. 44).²⁴ De mit is jelentenek ezek a papirusztekercesek a sírokban? Hella Eckardt már utalt arra, hogy a női sírmellékletekben előforduló íróeszközök professzionális női *scribákra* utalhatnak.²⁵ Stephen Greep és Marloes Rijkelijkhuisen szerint a tekercesek volt rabszolgák szabadságlevelei lehettek.²⁶ Az északi tartományokban sírmellékletként előkerült csonthengerek azonosítását kétségtelenné teszi, hogy a herculaneumi tekercesek között megtalált *umbilicusok* szintén 2-3 cm átmérőjű és 12-25 cm hosszúságú hengerek voltak.²⁷ Ugyanakkor a halottak mellé temetett papirusztekercesek funkciójáról korai lenne még nyilatkozni, viszont jogosan vetődik fel a kérdés, hogy van-e ezeknek közül a síremlékeken látható tekercesábrázolásokhoz.²⁸

3. Visszatérve a tekercesek olvasásához, eléggé nyilvánvalónak tűnik, hogy az *umbilicus* az olvasás megkönnyítésére szolgált, hiszen az egyik kézben tartott hengeres nyélről könnyebb volt a másik kézzel letekerni (vagyis inkább csak lehúzni) a tekercest, és a nyél a visszatekerceselést is nagyban megkönnyítette.²⁹ Ugyanakkor egyelőre nincs válasz arra a kérdésre, hogy miért fordul elő oly ritkán az *umbilicus* a sírábrázolásokon, és miért került elő viszonylag kevés a

¹⁹ Ezt a feltételezést részletesen cáfolja GREEP–RIJKELIJKHUIZEN 2019, 230-231.

²⁰ VERHAGEN 1993, 345.

²¹ cf. Wild 1970.

²² CRUMMY 2014, 185.

²³ LEWIS 1974, 56.

²⁴ Ugyanakkor Lewis szerint a halotti máglyán nem iratokat égettek el, hanem feleslegessé vált vagy gyengébb minőségű papiruszokat, ezek ugyanis sajátos illatot árasztottak (Lewis 1974, 96).

²⁵ ECKARDT 2018, 44.

²⁶ GREEP–RIJKELIJKHUIZEN 2019, 232.

²⁷ CAPASSO 1990, 28.

²⁸ Eddigi kutatásaink szerint a pannoniai síremlékek mintegy 8%-án találunk tekercesábrázolást.

²⁹ WOOD 2001, 27-28. – Capasso hosszasan kifejti, hogy teljes tévedés azt hinni, hogy a tekerces mindkét szélét (vagyis a *prótokollont* és az *eszthatokollont* is) egy-egy hengeres nyélhez rögzítették. Ez a szokás csak a zsidók tóratekercesi esetében figyelhető meg, ahol egyrészt a hetente rendszeres zsinagógai felolvasás, másrészt a tekercesek nagy mérete tette ezt szükségessé (CAPASSO 1990, 10-11).

herculaneumi és egyiptomi papiruszok között, valamint az északi tartományok sírmellékleteiben. A rómaiak azonban nem csak ilyen módon segítettek a papirusztekercs-olvasás nehézségein. Először 1873-ban Pompeiiben (regio I, insula 2) fedeztek fel egy fából készült olvasókeretet (book winders), amelyhez két elefántcsontból faragott, mitológiai jelenetekkel díszített lap tartozott. Teljesen hasonló lapokat találtak egy *cistában* (Fitzwilliam Museum, Cambridge, GR 25-1980), egyéb eszközök társaságában: fésűk, tükrök, *pyxisek* mellett két írótabla, tolltartó, dobozok, egy elefántcsont nyelű kés, és két lap került elő, utóbbi olyan volt, mint a Pompeiiben talált, kivéve, hogy nem volt rajta díszítés.³⁰ A 12 x 8 x 0,6 cm-es lapokon kerek és négyszögletes lyukak voltak (mindegyik oldalon 6 darab), amelybe részint „dugókat”, részint pálcikákat dugtak bele (3-4. kép). A kutatók ezt olyan könyvolvasó állványként azonosították, amely lehetővé tette, hogy a kigöngyölt tekercset belefűzzék, ezáltal megkönnyítsék annak olvasását. Ha az eszközt az asztalra helyezték, az olvasónak mindkét keze felszabadult, ami lehetővé tette például a másolás munkáját. A Pompeiiben talált két lap eredetéről nincs közelebbi információ, de nem lehetetlen, hogy köze van az I.i.24. jelű házhoz, amelyet „Officina libraria di Acilius Cedrus” néven tartanak számon.³¹ Ezekbe a könyvolvasó-keretekbe maximum 30 cm magas papirusztekercset tudtak befűzni, és az írott *columnák* szélessége - erre a táblácskák méretéből lehet következtetni - maximum 12-13 cm lehetett. Az Egyiptomban előkerült papiruszokon a legszélesebb írott *columna* 9 cm.³² Wood legalább kilenc hasonló eszközt regisztrált a Római Birodalom egykori területéről: Ostiából, Etruriából, Galliából (Nîmes, St. Gilles) és Daciából.³³

³⁰ Itt érdemes megjegyezni, hogy a tárgyakból következően ez is női sír lehetett: WOOD 2001, 27.

³¹ A ház falain talált graffitit *librariiként* mutatkoznak be a lakók: Acilius Cedrus, L. Aelius Cydinus, Appuleius Adiator, P. Instuleius Nedymus és C. Nonius Lorica (DELLA CORTE 1954, 229-230, nos. 557-561).

³² JOHNSON 1994, 425 táblázata szerint a prózai szövegek kolumnáinak szélessége 4,5-6,5 cm között változott, de nem volt szélesebb, mint 9 cm.

³³ Nîmesben az egyik egy női sír mellékleteként került elő (WOOD 2001, 31). A cikk nem sorolja fel valamennyi terület bibliográfiai adatait.

Felhasznált irodalom

UEL

HARL, F. – HARL, O.: <http://lupa.at> (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern)

BALTY, J.-C.

2016 Le volumen ou «Schriftrolle» des stèles et cippes militaires dans l' Empire romain: à propos des inscriptions apaméennes de la legio II Parthica. Syria. Archéologie, art et histoire 93, 83-96.

BESSLICH, S.

1973 Die „Hörner“ des Buches. Zur Bedeutung von cornua im antiken Buchwesen. Gutenberg-Jahrbuch 48, 44-50.

BIRT, T.

1907 Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchungen zum antiken Buchwesen. Leipzig.

CAPASSO, M.

1990 Ὀμφαλός / umbilicus: dalla Grecia a Roma. Contributo alla storia del libro antico. Rudiae 2, 7-29. = Volumen. Aspetti della tipologia del rotolo librario antico. Cultura: Collana di Studi Dall'Antico al Moderno 3. Napoli, 1995, 73-98.

CRUMMY, N.

2014 Small Finds sections. In: Atkins, R. – Popescu, E. – Rees, G. – Stansbie, D. (eds.): Broughton, Milton Keynes, Buckinghamshire: The Evolution of a South Midlands Landscape. Oxford Archaeology Monograph 22. Cambridge, 180-186.

DE FALCO, V.

1928 Nuove osservazioni sul cilindretto nei papiri ercolanesi. Rivista indo-greco-italica di filologia, lingua, antichità 12, 228-231.

DELLA CORTE, M.

1954 Case ed abitanti di Pompei. 2. ed. Roma.

ECKARDT, H.

2018 Writing and Power in the Roman World. Literacies and Material Culture. Cambridge.

FREMERSDORF, F.

1940 Römische Scharnierbänder aus Bein. In: Hoffillerov zbornik: naučni radovi posvećeni Viktoru Hoffilleru o 60 godišnjici njegova života 19. veljače 1937, Godine. Vjesnik Hrvatskoga

Arheološkoga Društva 18-21. Zagreb, 321-337.

GAVRILOV, A. K.

1997 Techniques of reading in classical antiquity. *Classical Quarterly* 47, 56-73.

GREEP, S. – RIJKELIJKHUIZEN, M.

2019 Bone Cylinders, Discs and Terminals – Scroll Holders from Roman Funerary Deposits? *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 29, 219-235.

HENSEN, A.

2009 Das römische Brand- und Körpergräberfeld von Heidelberg I. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 108. Stuttgart.

JOHNSON, W. A.

1994 Is Oratory Written on Narrower Columns? A Papyrological Rule of Thumb Reviewed. In: Bülow-Jacobsen, A. (ed.): *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists: Copenhagen, 23-29 August, 1992*. Copenhagen, 423-427.

JOHNSON, W. A.

2010 *Readers and Reading Culture in the High Roman Empire: A Study of Elite*. Oxford.

LEWIS, N.

1974 *Papyrus in Classical Antiquity*. Oxford.

MALTOMINI, F.

1998 Il rotolo di Amore (con doppio umbilicus e cornua pomiformi). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 123, 297-300.

METZGER, B. M.

1968 When did scribes begin to use writing desks? In: *Historical and Literary Studies: Pagan, Jewish and Christian*. *New Testament Tools, Studies and Documents* 8, 133-137.

MEYER, E. A.

2009 Writing paraphernalia, tablets, and muses in Campanian wall painting. *American Journal of Archaeology* 113, 569-597.

MIKLER, H.

1997 *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz*. *Monographies Instrumentum* 1. Montagnac.

LIBER AMICORUM

PARÁSSOGLOU, G. M.

1979 Some thoughts on the posture of the ancient Greeks and Romans when writing on papyrus scrolls. *Scrittura e civiltà* 3, 5-21.

PARÁSSOGLOU, G. M.

1985 A roll upon his knees. *Yale Classical Studies* 28, 273-275.

REICHMANN, F.

1938 The Book Trade at the Time of the Roman Empire. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* 8/1, 40-76.

RICHTER, T.

2003 Der Zweifingergestus in der römischen Kunst. *Frankfurter Archäologische Schriften* 2. Möhneseesee.

RIJKELIJKHUIZEN, M.

2017 Artefacten van bot en gewei. In: van der Feijst, L. M. B. – Verniers, L. P. – Blom, E. (red.): *De grafkamer van Huissen. Opgravingen in het kader van de aanleg van nieuwbouwlocatie Loo-velden*. ADC Monografie 23. Amersfoort. Appendix 3.

SCHALLMAYER, E.

1996 Die Verarbeitung von Knochen in römischer Zeit. In: Kokabi, M. – Schlenker, B. – Wahl, J. (Hrsgg.): “Knochenarbeit”: Artefakte aus tierischen Rohstoffen im Wandel der Zeit. *Saalburg-Schriften* 4. Bad Homburg, 71-82.

SHARPE, J. L.

1980 The Posture of the Ancient Scribe. In: Anderson, H. – Sharpe, J. L. (eds.): *The Gentile Bias and other essays*. *Supplements to Novum Testamentum* 54. Leiden, 173-182.

SVENBRO, J.

1993 *Phrasikleia. An Anthropology of Reading in Ancient Greece. Myths and poetics*. Ithaca.

VERHAGEN, M.

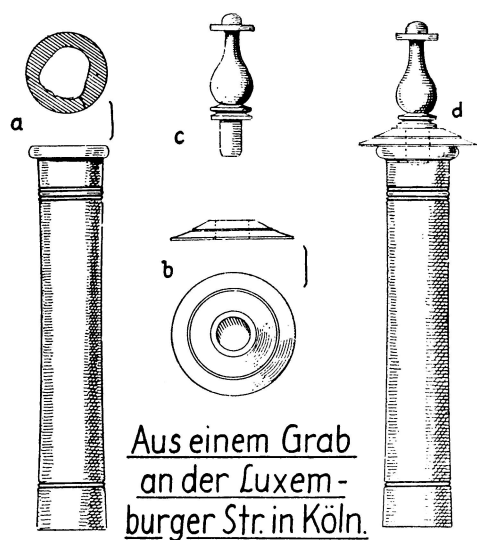
1993 Bone and antler artefacts. In: van Dierendonck, R. M. – Hallewas, D. P. – Waugh, K. (eds.): *The Valkenburg Excavations 1985-1988. Introduction and Detail Studies*. *Nederlandse Oudheden* 15:1. Amersfoort.

WILD, J. P.

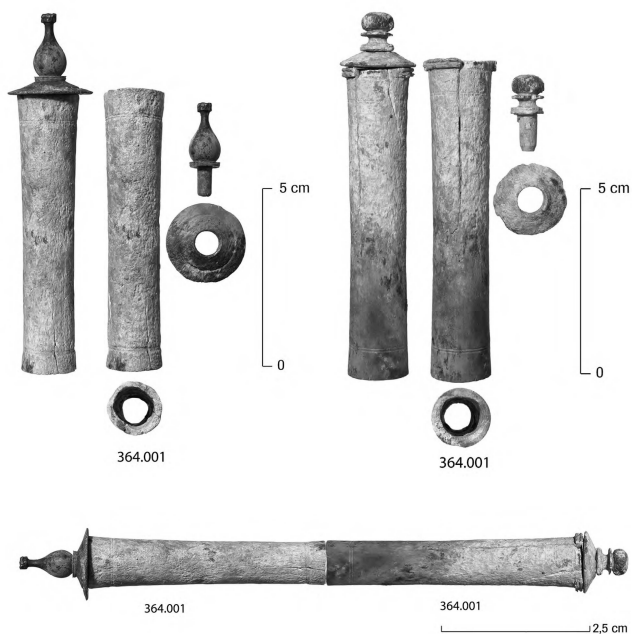
1970 *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces*. Cambridge.

WOOD, S.

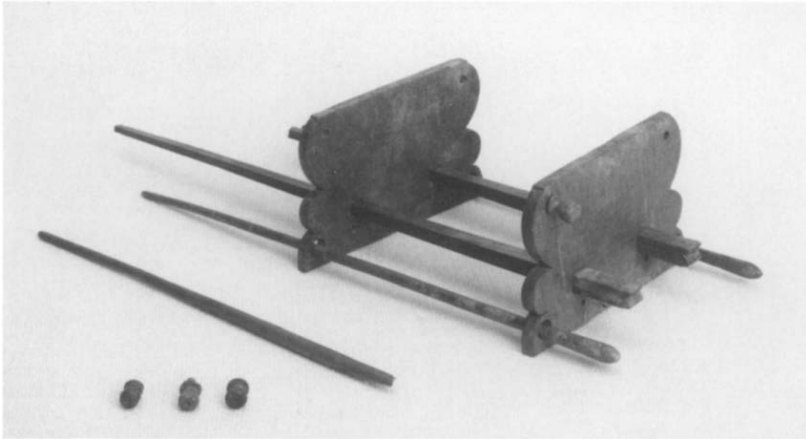
2001 Literacy and Luxury in the Early Empire: A Papyrus-Roll Winder from Pompeii. *Memoirs of the American Academy in Rome* 46, 23-40.

1. kép
Umbilicus Kölnböl
(FREMERSDORF 1940, 330. Abb. 13)

2. kép
Umbilicus Huissenböl
(GREEP-RIJKELIJKHUIZEN 2019, 222. Fig. 2)

3-4. kép
Olvasókeret maradványai és rekonstrukciója
(WOOD 2001, 26-27. Fig. 6, 8)